

Γυναικεία σεξουαλικότητα και ανδρική κυριαρχία στην αρχαία Αθήνα: Οι εικονογραφικές μαρτυρίες

Δημήτρης Παλαιοθόδωρος*

Περίληψη

Η σοβαρή ενασχόληση με την ιστορία της σεξουαλικότητας στην αρχαία Ελλάδα είναι πρόσφατο φαινόμενο. Η σχολή των Foucault και Dover εστίασε κυρίως στην ανάλυση της σεξουαλικότητας ως μέσου προβολής της κυριαρχίας του πολίτη στις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες της πόλης της Αθήνας (γυναίκες, παιδιά, δούλοι, μέτοικοι). Αντίθετα, οι φεμινιστικές προσέγγισης έρευνες, που εμφανίστηκαν την ίδια περίπου περίοδο, διερεύνησαν το ζήτημα της «ορατότητας» της γυναίκας στην αθηναϊκή κυρίως κοινωνία, για την οποία υπάρχει μεγάλος πλούτος φιλολογικών μαρτυριών, οι οποίες όμως προέρχονται κατά κύριο λόγο από άνδρες συγγραφείς. Στα τέλη της δεκαετίας του '80, το ενδιαφέρον των μελετητών μετατοπίστηκε στο ζήτημα της διάδρασης των δύο φύλων και προαχθήκαν οι λεγόμενες «έμφυλες» προσεγγίσεις. Η εικονογραφία, ειδικότερα των αττικών ερυθρόμορφων αγγείων, αποτελεί ένα από τα κυριότερα εργαλεία μελέτης της σεξουαλικότητας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Υπόκειται όμως στα ίδια μεθοδολογικά προβλήματα που παρουσιάζουν και οι γραπτές πηγές, μόνο που η κατάσταση εδώ είναι πιο σύνθετη, καθώς αποδεδειγμένα οι χρήστες των αγγείων με γυναικεία θέματα είναι οι ίδιες οι γυναίκες. Τίθεται λοιπόν το ζήτημα του κατά πόσον παρεμβαίνουν στην παραγωγή των εικόνων που παρουσιάζουν γυναίκες οι άνδρες δημιουργοί τους, οι γυναίκες χρήστες τους, είτε οι ενδιάμεσοι αγοραστής, που αποτελούν τους συγγενείς ή προστάτες των γυναικών. Φαίνεται πώς η τρίτη κατηγορία παίζει ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην δημιουργία των εικόνων, επιλέγοντας εικόνες που επιχειρούν να

* Ο Δημήτρης Παλαιοθόδωρος διδάσκει στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας.

εξιδικεύσουν καταστάσεις του γυναικείου βίου και σεξουαλικότητας, όπως ο γάμος και οι οικιακές εργασίες. Ενδέχεται βέβαια οι εικόνες, εξ ορισμού αμφίσημες, να επιδέχονται διαφορετικές αναγνώσεις από τους τελικούς, θηλυκούς χρήστες τους, σε σχέση με τις προθέσεις των ανδρών.

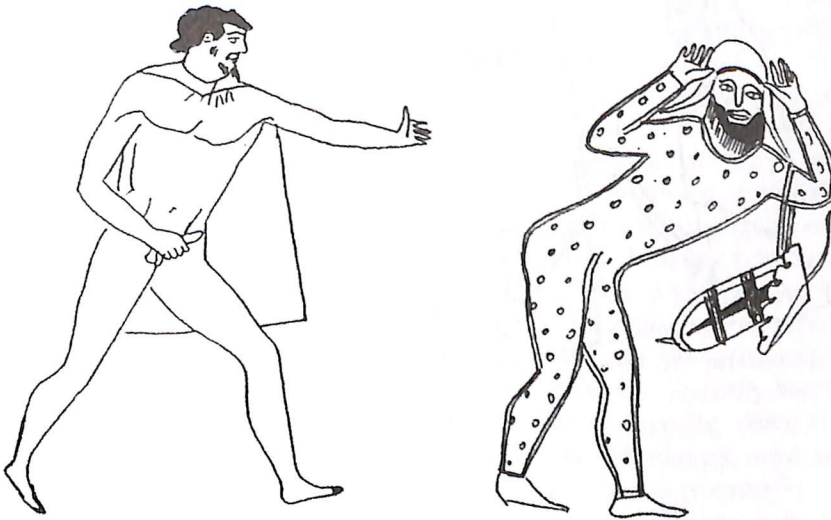
Ξεκινώντας από τον K.J. Dover, αλλά κυρίως χάρη στην έξωθεν νομιμοποίησή της από την εγκυρότητα του έργου του Michel Foucault, αναπτύχθηκε στον τομέα των κλασικών σπουδών, ιδιαίτερα στον αγγλοσαξωνικό κόσμο, μια προσέγγιση της ερωτικής ζωής των αρχαίων Ελλήνων – και ιδιαίτερα των Αθηναίων, για τους οποίους οι πηγές επιτρέπουν έναν ορισμένο βαθμό γενίκευσης–, που μεταφράζει την ερωτική σχέση σε σχέση κυριαρχίας μεταξύ των ελευθέρων πολιτών και των υποδεέστερων κοινωνικά ομάδων (γυναικών, ξένων, δούλων, παιδιών, πορνών)¹. Στην πιο έγκυρη έκφρασή της, η προσέγγιση αυτή εμμένει στην ερμηνεία των ερωτικών σχέσεων υπό το πρίσμα των κοινωνικών σχέσεων που χαρακτηρίζουν την αθηναϊκή κοινωνία του 5ου αι. π.Χ.².

Στην κλασική διατύπωσή του Dover, τον οποίο ακολουθεί πιστά ο Foucault, η ταξινόμηση της ερωτικής συμπεριφοράς στην αρχαία Ελλάδα διέπεται από την έννοια της διείσδυσης: οι μετέχοντες στην ερωτική πράξη καθορίζονται ουσιαστικά από την υιοθέτηση ενός ενεργητικού ή ενός παθητικού ρόλου, ο οποίος εκφράζεται έμπρακτα με την διείσδυση, ανεξαρτήτως φύλου. Ο ενεργητικός μετέχων (είναι αδύνατο να μιλήσει κανείς για σύντροφο, σε αυτό το πλαίσιο) είναι αυτός ο οποίος αντλεί ευχαρίστηση από την πράξη, ενώ ο παθητικός μετέχων είναι αυτός που προσφέρει ευχαρίστηση, ή που αντλεί ευχαρίστηση από το γεγονός ότι αποτελεί αντικείμενο πόθου³. Η ασυμμετρία⁴ που εκφράζουν οι ιεραρχικοί ρόλοι στην ερωτική πράξη (κάτι που κάποιος κάνει σε κάποιον άλλο, όχι κάτι που κάνουν δύο άνθρωποι μαζί), η οποία προϋποθέτει επίσης την ασυμμετρία στις σχέσεις των δύο φύλων, οδηγεί στην αναπόφευκτη συναρμογή της σεξουαλικότητας με την πολιτική κατάσταση στην Αθήνα. Η αθηναϊκή δημοκρατία δεν ήταν απλώς ένα πολιτικό σύστημα, ήταν επίσης ένα σύστημα των σεξουαλικών σχέσεων και των σχέσεων των δύο φύλων⁵. Ξεκομμένα από τον κοινωνικό και ιστορικό περίγυρό της, η ερωτική ζωή των Αθηναίων φαντάζει εξωτική και αποκλίνουσα.

Η συναρμογή πολιτικής-στρατιωτικής και σεξουαλικής κυριαρχίας εκφράζεται από μια σειρά λογοτεχνικών τόπων, όπως η υ-

περσεξουαλική δραστηριότητα των τυράνων που συμβολίζει την διεστραμμένη πλευρά των πολιτευμάτων που εγκαθιδρύουν⁶, η θηλυπρέπεια της Ανατολής που προσφέρει τον εαυτό της στην ανδρική ελληνική Δύση για κατάκτηση⁷, και η σχετιζόμενη φαλλοκρατική προσέγγιση του αποικισμού⁸, ή του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού στο απόγειο της ακμής της πόλης⁹. Στο επίπεδο των συμβολικών παραστάσεων, ο συνδυασμός φυσικής κυριαρχίας και βίαιης/έντονης ερωτικής συμπεριφοράς είναι εμφανής στην εικονογραφία του πολέμου, όπως παρουσιάζεται στην αγγειογραφία, όπου τα επισήματα των ασπίδων των οπλιτών διακοσμούνται συχνά με μορφές ζώων και τεράτων που φημίζονται για την σεξουαλική υπερδραστηριότητά τους, όπως οι ιθυφαλλικοί όνοι, οι πετεινοί, οι κένταυροι και κυρίως τα φαλλόμορφα πτηνά¹⁰.

Η ταύτιση της ήττας στον πόλεμο με την παθητική σεξουαλική στάση απαντά με τον πλέον κραυγαλέο και ωμό τρόπο σε μια ερυθρόμορφη αττική οinoχόη του 470-460 π.Χ. (εικ. 1): στη μία όψη του αγγείου παρουσιάζεται ένας σχεδόν γυμνός διεγερμένος άνδρας να τρέχει προς έναν πέρση τοξότη που εμφανίζεται στην άλλη όψη, σκύβοντας, στρέφοντας το κεφάλι προς τον θεατή και κάνοντας μια γκριμάτσα. Μια επιγραφή μεταξύ των δύο μορφών αναφέρει: ΕΥΡΥΜΕΔΟΝ ΕΙΜ[Ι]. ΚΥΒΑ[ΔΕ] ή ΚΥΒΑ[ΔΑΣ] ΕΣΤΕΚΑ («Είμαι ο Ευρυμέδων. Στέκω σκυμμένος»). Σύμφωνα με την πλέον α-

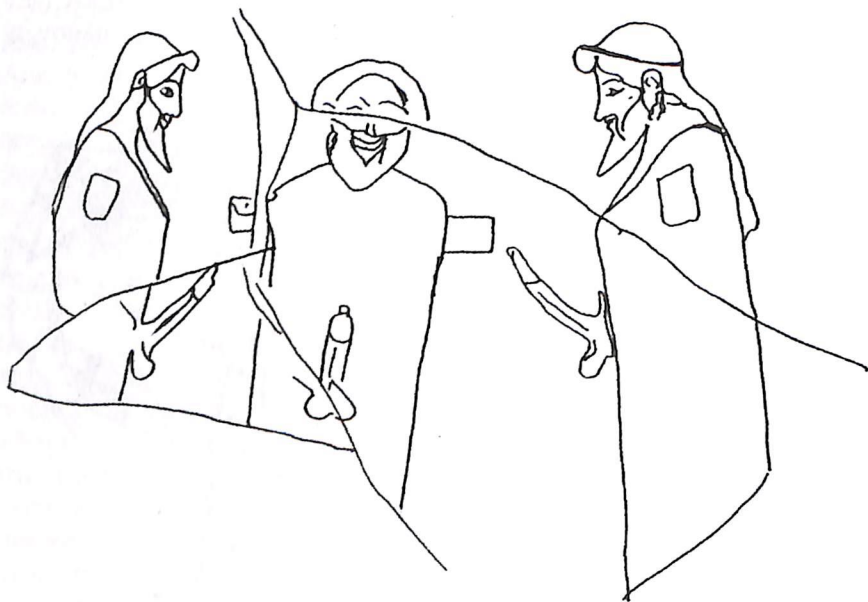
Εικόνα 1

Oinoχόη Αμβούργου, Museum für Kunst und Gewerbe 1981.173

ποδεκτή ερμηνεία, ο Πέρσης τοξότης προσωποποιεί τον περσικό στρατό και στόλο που κατατροπώθηκε από τον Κίμωνα στην μάχη του Ευρυμέδοντα ποταμού στην Κιλικία το 467 π.Χ.¹¹.

Ανάλογης διάθεσης συμβολισμοί θα πρέπει μάλλον να αποδοθούν και σ' ένα ακόμη αγγείο της ίδιας περιόδου (εικ. 2), μια αποσπασματική πελίκη του Λούβρου, που θεωρείται ότι αναπαριστά το μνημείο των τριών Ερμών που έστησαν οι Αθηναίοι μετά την νίκη του Κίμωνα επί των Περσών στην μάχη του Είου το 477-476 π.Χ.¹².

Διατυπωμένη με λιγότερο ωμά μέσα είναι η εξέλιξη της εικονογραφίας της αρπαγής γυναικών και αγοριών από θεότητες και ήρωες, που εμφανίζεται με ιδιαίτερα emphaticό τρόπο στα χρόνια γύρω στο 480 π.Χ. Οι θεότητες που συνήθως δρουν ενεργητικά σε αυτή την κατηγορία είναι ο Δίας, ο Απόλλωνας, ο Ποσειδώνας, ο Ερμής, ο Βορέας και ο Διόνυσος, αλλά και μια γυναικεία θεότητα, η Ηώς. Αποτελεί αναμφισβήτητο γεγονός η ανάπτυξη της εικονογραφίας της αρπαγής σε συνδυασμό με πολιτικές εξελίξεις, όπως η μάχη του Αρτεμισίου (Βορέας και Ορειθύια), η κατάληψη της Αίγινας (Δίας και Αίγινα), ή οι θρίαμβοι Αθήνας γενικότερα (ερωτικές περιπέτειες του μοναδικού ήρωα που συναγωνίζεται σε

Εικόνα 2

Πελίκη Παρισίου, Μουσείου του Λούβρου C 10793

αυτό το επίπεδο τους θεούς, του Θησέα) και στη θάλασσα ειδικότερα (Ποσειδώνας καταδιώκων αγόρια και γυναίκες)¹³.

Σύμφωνα λοιπόν με την πλειοψηφία των μελετητών, η έννοια της σεξουαλικής κυριαρχίας ταυτίζεται με την πολιτική κυριαρχία στην Αθήνα του 5ου αι. π.Χ. Επομένως, η ερωτική ταυτότητα (ενεργητικός ή παθητικός) δεν καθορίζεται από το φύλο ή τη φύση, αλλά αποτελεί μια κοινωνική κατασκευή. Μάλιστα, πάντα σύμφωνα με τον Foucault, η ίδια η έννοια της σεξουαλικότητας, με την έννοια της ταξινόμησης των ανθρώπων με βάση τις ερωτικές τους προτιμήσεις, είναι μια κατασκευή του 18ου αι., και η χρήση του όρου σε προηγούμενες κοινωνίες είναι αναχρονιστική¹⁴.

Υπό το πρίσμα αυτό, η «σεξουαλικότητα» των γυναικών στην αρχαία Ελλάδα, η οποία αναφέρεται στον τίτλο της μελέτης μας, είναι μια έννοια κενή περιεχομένου. Η συμβολή των γυναικών στην ερωτική πράξη συμπυκνώνεται στην υποχρέωσή τους να παρέχουν ευχαρίστηση στον αθηναίο πολίτη, αν πρόκειται για σχέσεις ελευθέριας (σχέσεις με εταίρους ή με πόρνες), ή, σε ότι αφορά τις νόμιμες συζύγους, να εξασφαλίζουν, μέσω της διαιώνισης του είδους, τη συνέχεια του οίκου. Συναντά λοιπόν κανείς το κλασικό μοντέλο της «πατριαρχίας», σύμφωνα με την φεμινιστική ορολογία, όπου η ευχαρίστηση των γυναικών αντλείται αποκλειστικά και μόνο από την ικανότητά τους να αποτελούν αντικείμενα του πόθου των ανδρών¹⁵. Αναπόφευκτα, οι μελετητές που εμπνέονται από τον Foucault επικέντρωσαν κυρίως σε ζητήματα ανδρικής ετεροφυλόφιλης και ομοφυλόφιλης συμπεριφοράς.

Υπήρξαν αρκετές φωνές που άσκησαν δριμεία κριτική στην μονοδιάστατη αυτή θέαση της σεξουαλικότητας στην αρχαιότητα. Στην ηπιότερη μορφή τους, κατηγορούν τον Foucault για ελλιπή γνώση ή παρερμηνεία των πηγών¹⁶. Σε άλλα έργα, διατυπώνεται η μομφή ότι ο Foucault αγνοεί παντελώς το ρόλο των γυναικών στις ερωτικές σχέσεις, αφήνοντας να εννοηθεί ότι οι Αθηναίοι ήταν κατά βάση παιδευαστές¹⁷. Αρκετοί μελετητές, ιδιαίτερα όσοι και όσες υιοθετούν φεμινιστικές προσεγγίσεις, απορρίπτουν εντελώς το μοντέλο του¹⁸. Πιο ψύχραιμες φωνές παρουσιάζουν μια πιο ισορροπημένη εικόνα της αθηναϊκής σεξουαλικότητας, δίδοντας έμφαση στις αντιφάσεις μεταξύ κειμενικών πηγών, νομοθεσίας, πράξης, όπως παρουσιάζεται στο έργο των ρητόρων, αλλά και ιδεολογίας «του μέσου ανθρώπου», όπως εκφράζεται στο έργο του Αριστοφάνη¹⁹.

Το κενό στην μελέτη της γυναικείας σεξουαλικότητας ήλθε να καλυφθεί από μια διαφορετική παράδοση στον τομέα των κλασικών σπουδών, που αναπτύχθηκε σχετικά πρόσφατα. Πρόκειται για

την φεμινιστική προσέγγιση του αρχαίου ελληνικού κόσμου, που εμφανίστηκε στον αγγλοσαξωνικό χώρο τη δεκαετία του '70 και είχε δραματικά αποτελέσματα για τον χαρακτήρα και τις κατευθύνσεις που έλαβε έκτοτε η επιστημονική έρευνα²⁰. Τριάντα χρόνια μετά τη δημοσίευση του ιστορικού βιβλίου της Sarah Pomeroy²¹, η μελέτη των γυναικών στην Αρχαία Ελλάδα έχει καταστεί ένα από τα πλέον ακμαία γνωστικά πεδία των κλασικών Σπουδών. Ο αριθμός των δημοσιεύσεων που τοποθετούνται στο γνωστικό αυτό πεδίο είναι τέτοιος, που η βιβλιογραφική σταχυολόγησή τους έχει ήδη ξεπεράσει τις δυνάμεις των μελετητών²². Παράλληλα, αναδείχθηκαν στο διάστημα αυτό οι κυρίαρχοι άξονες, που σχεδόν μονοπωλούν το ενδιαφέρον της έρευνας: η θέση της γυναίκας στην αθηναϊκή δημοκρατία του 5ου αι.²³, σε αντιδιαστολή με άλλες χρονικά συγκρίσιμες κοινωνίες (αρχαϊκή Ετρουρία και Ρώμη, Σπάρτη, Ιωνία)²⁴, η γυναίκα στο χώρο και το χρόνο της αθηναϊκής κοινωνίας²⁵, η πορνεία και η παλλακεία²⁶, ο γάμος²⁷, ο ρόλος της γυναίκας στην θρησκεία και τις τελετουργίες²⁸, η νομική κατοχύρωση της γυναίκας²⁹, η γυναίκα στο μύθο³⁰ και την τραγωδία³¹, η γυναίκα και το γυναικείο σώμα στην επιστήμη³² και την τέχνη³³.

Η μελέτη της γυναικείας σεξουαλικότητας στην αρχαιότητα είναι σχετικά πρόσφατο φαινόμενο. Δεν είναι εύκολο να δοθεί ένας ορισμός της σεξουαλικότητας που να συναντά την καθολική αποδοχή. Ωστόσο, ως γνωστικό πεδίο, υπάρχει σήμερα σε μεγάλο βαθμό συμφωνία ότι θα πρέπει να περιλαμβάνει την έννοια της «ερωτικής ζωής»³⁴, την αναπαράσταση του σώματος στις πλαστικές και γραφικές τέχνες³⁵, την σεξουαλική ταυτότητα και συμπεριφορά και τις τελετουργίες που περιβάλλουν τον κύκλο της ζωής³⁶.

Από τα τέλη περίπου της δεκαετίας του '80, το ενδιαφέρον μετακινήθηκε από την περισσότερο «μαχητική» προσέγγιση της φεμινιστικής σχολής, η οποία προέτασσε το σύγχρονο πολιτικό πρόγραμμα της γυναικείας χειραφέτησης, σε μια προσέγγιση της διάδρασης μεταξύ ανδρών και γυναικών στην αρχαία ελληνική κοινωνία (έμφυλες προσεγγίσεις). Την σκυτάλη παρέλαβαν παραδοσιακοί κλασικιστές, που χρησιμοποίησαν τα εργαλεία της κειμενικής κριτικής και της εικονολογικής ανάλυσης των εικονογραφικών πηγών³⁷.

Η μελέτη της Pomeroy, καθώς και ένα σημαντικό άρθρο του John Gould, που πρωτοδημοσιεύθηκε το 1980, έθεσαν τις βάσεις για την κριτική θεώρηση των πηγών³⁸. Η προηγούμενη έρευνα, αλλά και αρκετές σχετικά πρόσφατες μελέτες, αναλώθηκαν στην απλή καταγραφή και καταλογογράφηση λογοτεχνικών πηγών, ιδι-

αίτερα των πλέον επιφανών εκπροσώπων της αθηναϊκής ελίτ, των φιλοσόφων και των δραματουργών.

Κατέστη φανερό ότι η εικόνα της γυναίκας στην αρχαία Ελλάδα, έτσι όπως απηχείται από τις πηγές είναι μια ιδεολογική κατασκευή των ανδρών. Τα ζητήματα που τίθενται αίφνης αφορούν στις στρατηγικές διάδοσης της κυρίαρχης αυτής ιδεολογικής προσέγγισης της γυναίκας, και κυρίως στον τρόπο με τον οποίο η ιδεολογία αυτή κυριαρχεί στις επιθυμίες των γυναικών.

Με τις εξαιρέσεις που προαναφέρθηκαν, η επικέντρωση στις γυναίκες της Αθήνας είναι αναπόφευκτος περιορισμός στην έρευνα. Δεν είναι μόνον τα κείμενα που καθιστούν την Αθήνα προνομιακό πεδίο μελέτης, αλλά επίσης το πλουσιότερο εικονογραφικό υλικό που προσφέρουν οι γραφικές και πλαστικές τέχνες της, τόσο λόγω του μεγάλου αριθμού έργων που σώθηκαν, όσο κυρίως γιατί παρουσιάζουν, σε βαθμό ασυνήθιστο στην αρχαία τέχνη, μια ποικιλία δραστηριοτήτων που συνδέονται με τις γυναίκες. Η επιτύμβια και αρχιτεκτονική γλυπτική και κυρίως οι εικονιστικές παραστάσεις στα γραπτά αγγεία του 5ου αι. π.Χ. είναι μοναδικού πλούτου άμεσες πηγές για τις πολιτικοκοινωνικές συνθήκες που διέπουν την παρουσία των γυναικών στον ιδιωτικό και δημόσιο βίο της Αθήνας. Οι λατρευτικές συνήθειες, ιδιαίτερα σε σχέση με τον θάνατο, ο γάμος, η εργασία κατ' οίκον (κυρίως η υφαντουργία), η ερωτική ζωή, η δουλεία, η ψυχαγωγία και η «καθημερινότητα» των γυναικών παρουσιάζονται σε αμέτρητα αθηναϊκά αγγεία του 5ου αι. π.Χ. Οι πρώτες εικονογραφικές έρευνες που έθεσαν ως σημείο έρευνας την εικονογραφία της γυναίκας, ασχολούνται περισσότερο με την καταλογογράφηση των διαφορετικών αυτών αξόνων και με την υπόμνηση των προβληματικών στοιχείων που σχετίζονται με το ίδιο το μέσο των γραπτών αγγείων, τη χρήση του, το κοινό στο οποίο απευθύνεται, τον κοινωνικό περίγυρο και τον ιδεολογικό προσανατολισμό των δημιουργών του³⁹.

Καταδείχθηκε λοιπόν σύντομα ότι το εικονογραφικό αυτό υλικό υπόκειται σε ανάλογους με τις κειμενικές πηγές περιορισμούς ως προς την αμεσότητα της μαρτυρίας που προσφέρει σχετικά με τον κόσμο των γυναικών. Ανυπέρβλητο πρόβλημα για την έρευνα, της οποίας ένας από τους κυριότερους στόχους είναι να γίνουν «ορατές» οι γυναίκες της αρχαιότητας⁴⁰, είναι ο παραμορφωτικός φακός μέσα από τον οποίο παρουσιάζονται στην τέχνη, ιδιαίτερα στην γλυπτική, όπου εκτείνονται σε μνημεία που προορίζονταν να είναι ορατά από το σύνολο των πολιτών, είτε είναι δημόσια κτίρια, είτε ταφικοί περίβολοι⁴¹. Στην αγγειογραφία, την οποία δια-

φοροποιεί από την γλυπτική η ιδιωτική χρήση των αγγείων, ή τουλάχιστον η χρήση τους σ' ένα μη επίσημο, περιορισμένο στον οίκο περιβάλλον, η ανακάλυψη της γυναικείας οπτικής γωνίας στα έργα που αφορούν τις γυναίκες είναι εξίσου δύσκολη.

Καταρχήν, η εικονογραφία των γυναικών δεν είναι στατική, αλλά υπόκειται σε εξέλιξη. Την περίοδο 530-480, οι παραστάσεις γυναικών κυριαρχούν σε σχήματα του συμποσίου, τα οποία σε μεγάλο βαθμό εξάγονται στην Ετρουρία και σε άλλες περιοχές της Ιταλίας. Συνακόλουθα, παρατηρείται μια σχεδόν καθολική υπεροχή παραστάσεων γυναικών που λαμβάνουν μέρος στο συμπόσιο και σε ερωτικές συνευρέσεις, καθώς και γυναικών που σχετίζονται με τον διονυσιακό μύθο. Οι μελετητές σχηματικά κατηγοριοποιούν τις δύο αυτές εικονογραφικές ομάδες ως «εταίρες» και «μαινάδες» αντίστοιχα. Και οι δύο όροι είναι προβληματικοί⁴². Η κατηγορία «εταίρα», στην πουριτανική ορολογία της κλασικής αρχαιολογίας, συμπεριλαμβάνει τις εταίρες, τις παλλακίδες και τις πόρνες. Ακόμη πιο προβληματική πάντως είναι η εξίσωση των γυναικών του συμποσίου και των ερωτικών σκηνών με «εταίρες», η οποία εκ των πραγμάτων οδηγεί σε φαύλο κύκλο την έρευνα. Αφού οι γυναίκες που παρουσιάζονται σε ερωτικές σκηνές είναι εξ ορισμού εταίρες, δεν υπάρχει χώρος για την υποδήλωση της αυτόνομης ερωτικής επιθυμίας των συζύγων των πολιτών⁴³. Την ίδια τάση παρατηρεί κανείς στην έρευνα και σε ότι αφορά την ερμηνεία των φιλολογικών πηγών: εφόσον η γυναικεία σεξουαλικότητα επιτρέπεται να αναφέρεται και να εκφράζεται δημόσια μόνον στην περίπτωση των πορνών, των εταιρών και των παλλακίδων, τότε οι πηγές που αναφέρονται στον συζυγικό έρωτα, όπως το *Συμπόσιον* του Ξενοφώντα ή η *Λυσιστράτη* του Αριστοφάνη θεωρούνται, στην καλύτερη των περιπτώσεων, ρομαντικές ή κωμικές υπερβολές. Σε μια πρόσφατη μελέτη, μία ιστορικός έφθασε στο σημείο να μιλήσει για «εταιροποίηση» των συζύγων των Αθηναίων που κάνουν ερωτική απεργία στην *Λυσιστράτη*, προκειμένου να αποφύγει να παραδεχθεί την προφανή ύπαρξη τρυφερών σχέσεων μεταξύ των συζύγων⁴⁴.

Γεγονός είναι πάντως ότι στο εικονογραφικό επίπεδο η εικονογραφική κατηγορία της πόρνης μπορεί να στοιχειοθετηθεί και από το χαρακτήρα της δράσης στις σκηνές που εμφανίζεται. Χαρακτηριστικότερα παραδείγματα είναι οι σκηνές αυλητριδών που γδύνονται ή δέχονται τις θωπείες του συμποσιαστή⁴⁵, των γυμνών γυναικών σε ομαδικά όργια⁴⁶, ή που δίδουν ερωτικού περιεχομένου παραστάσεις με ολίβους⁴⁷ (εικ. 3), που υπόκεινται σε ερωτι-

Εικόνα 3
Κύλिका της Αγίας Πετρούπολης, Ερμιτάζ 14611

κή βία⁴⁸, ή που απεικονίζονται ως γερασμένες, με πλαδαρά σώματα και άσχημα πρόσωπα να συναναστρέφονται νέους άνδρες⁴⁹.

Ξεχωριστή θέση στον προβληματισμό για την νοσηματοδότηση των εικόνων και τη δυνατότητα του σύγχρονου θεατή να διακρίνει τα στοιχεία εκείνα που καθορίζουν τη θέση μιας γυναίκας στην αθηναϊκή κοινωνία κατέχει το θέμα των γυναικών που δέχονται πουργιά από ώριμους άνδρες (εικ. 4)⁵⁰. Η τελευταία αυτή χειρονομία έχει ερμηνευτεί ποικιλοτρόπως, καθώς απαντά σε διάφορες σκηνές, που ενδεχομένως να μην έχουν όλες το ίδιο περιεχόμενο. Οι περισσότεροι μελετητές, σημειώνοντας την αναλογία με σκηνές αγοραπωλησίας προϊόντων, θεωρούν ότι το πουργικό περιέχει το αντίτιμο για την ερωτική συναλλαγή. Σ' ένα σκύφο του 470-460 μάλιστα, ο άνδρας έχει βγάλει από το πουργικό το νόμισμα⁵¹.

Εικόνα 4

Οινοχόη San Antonio Museum of Arts 86.134.59

Άλλοτε, υπάρχουν αρκετοί άνδρες και γυναίκες και καθίσταται εμφανές ότι η σκηνή τοποθετείται σ' ένα πορνείο⁵².

Η δυσκολία προκύπτει από ορισμένες σκηνές όπου οι γυναίκες για τις οποίες προορίζονται τα χρήματα εμφανίζονται να απασχολούνται στην καθ' όλα αξιοσέβαστη εργασία του γνεσίματος του μαλλιού⁵³. Το σύνταγμα γυναίκα καθιστή/γνέσιμο παραπέμπει στην σύζυγο που ασκεί την πλέον ευγενή τέχνη των γυναικών, την κατασκευή των ρούχων του οίκου. Ο John Beazley υποστήριξε ότι η εικόνα της γυναίκας που γνέθει είναι εξαιρετικά εδραιωμένη ώστε να παραπέμπει στην σύζυγο στο εσωτερικό του γυναικωνίτη. Ο άνδρας με το πουγκί λοιπόν είναι ο σύζυγος που επιτρέφει στο σπίτι φέρνοντας χρήματα.

Αντίθετα, ο Rodenwaldt υποστήριξε ότι η εικόνα του άνδρα με το πουγκί είναι ισχυρότατο σύμβολο αγοραίου έρωτα και επομέ-

νως οι γυναίκες είναι πάντοτε εταίρες, οι οποίες συνειδητά έπαιρναν τη μορφή των αξιολάτρων γυναικών της πόλης, ώστε να υποβάλλουν στους πελάτες τους την ιδέα ότι έκαναν έρωτα με ελεύθερες εργατικές γυναίκες⁵⁴.

Διάφορες άλλες ερμηνείες έχουν προταθεί: σύμφωνα με τον Jan Bazarant, το σύμβολο του πουγκιού είναι καταλυτικό, έτσι ώστε να μην επιτρέπεται να δούμε τη δράση έξω από το χώρο των πορνείων της Αθήνας. Το σημείο του γενσίματος όμως, που χαρακτηρίζει τη γυναικεία δραστηριότητα στο εσωτερικό του οίκου, πιο διαχρονικά ισχυρό, δεν απαλείφεται, παρά την αντίφαση που ενδεχομένως δημιουργεί. Έτσι, λειτουργεί ως ιερογλυφικό, χωρίς άμεση σχέση με τα σημαινόμενα⁵⁵. Η Eva Keuls πρότεινε μια φεμινιστική-κοινωνική ερμηνεία της σκηνής: η έμφαση δίδεται στο πουγκί. Οι αγοραπωλησίες εμφανίζονται πολύ σπάνια στην Αθήνα όταν έχουν να κάνουν με εμπόριο ειδών. Η παρουσία τους στις σκηνές της συνάντησης ανδρών και γυναικών σε εσωτερικό χώρο, υποδηλώνει τη δύναμη της ανδρικής εξουσίας, που εδράζεται στην κατοχή του χρήματος. Έτσι, οι γυναίκες είναι στη μία περίπτωση εταίρες και στην άλλη σύζυγοι. Όποια γυναίκα όμως και αν συναντά, ο εύπορος Αθηναίος είναι ο κύριος, ο αφέντης με την απόλυτη εξουσία που του παρέχει η ιδιοκτησία και το χρήμα. Το πουγκί είναι ένα είδος «οικονομικού» φαλλού⁵⁶.

Στο δεύτερο τέταρτο του 5ου αι., παρατηρείται μια ποιοτική και ποσοτική μεταβολή της εικονογραφίας των γυναικών, που σχετίζεται άμεσα με την παραγωγή σχημάτων (υδρίες, λουτροφόροι, λέβητες γαμικοί, αλάβαστρα, επίνητρα, πυξίδες, λήκυθοι και αρυβαλλοειδείς λήκυθοι) που ο τελετουργικός ή χρηστικός τους ρόλος τα συνδέει με τον κόσμο των γυναικών, αλλά και με τον επαναπροσανατολισμό της παραγωγής των αγγείων προς την εγχώρια αγορά. Η συμποτική εικονογραφία, χωρίς να εξαλείφεται πλήρως, εξασθενεί σε σημαντικό βαθμό μετά το 480, δίνοντας τη θέση της στις αναπαραστάσεις των «αξιοπρεπών» γυναικών της πόλης⁵⁷. Στον τομέα της σεξουαλικότητας, χωρίς να απουσιάζουν εντελώς οι σκηνές καθαρά πορνογραφικού περιεχομένου, που τώρα απαντούν συχνότερα σε στάμνους και κρατήρες, κυριαρχούν πλέον ηδονοβλεπτικές προσεγγίσεις του γυναικείου σώματος, με προεξάρχον θέμα μία ή περισσότερες γυμνές γυναίκες που παίρνουν το λουτρό τους⁵⁸ (εικ. 5). Το θέμα βέβαια δεν είναι νέο: απλώς τώρα ο περίγυρος υποδηλώνει μια δημόσια περίπτωση για το λουτρό των γυναικών. Οι σκηνές παραλληλίζονται άμεσα με τις εικόνες νέων αθλητών που παίρνουν το λουτρό τους μετά την ά-

Εικόνα 5
Στάμνος Μονάχου AS 2411

θληση. Αν και η πλειοψηφία των μελετητών δέχεται τον ηδονοβλεπτικό χαρακτήρα των σκηνών αυτών, που είναι ηπιότερος από τις προγενέστερες, πορνογραφικού τύπου σκηνές⁵⁹, εντούτοις έχει διατυπωθεί πειστικά η άποψη ότι παρουσιάζουν μια συγκεκριμένη τελετουργία της προετοιμασίας του γάμου, το προγαμιαίο λουτρό⁶⁰.

Την περίοδο αυτή κορυφώνεται και η δημοτικότητα των σκηνών που σχετίζονται με τις τελετουργίες του γάμου⁶¹. Στις παλαιότερες, φαινομενικά ουδέτερες αναπαραστάσεις του γάμου, ιδιαίτερα στα μελανόμορφα αγγεία της αρχαϊκής περιόδου, τονίζεται ο κοινωνικός χαρακτήρας της εκδήλωσης⁶². Στην πρώιμη κλασική περίοδο αντίθετα, δίδεται πλέον ιδιαίτερη έμφαση στις μορφές των δύο μελλονύμφων, τη στιγμή που ο σύζυγος οδηγεί την νύφη κρατώντας την από τον καρπό⁶³ (εικ. 6), και η προετοιμασία της

νύφης στον γυναικωνίτη όπου της παρουσιάζονται δώρα και καλωπίζεται με τη βοήθεια συνομηλίκων της γυναικών.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η επίδραση της εικονογραφίας αυτής σε άλλες εικονογραφικές ομάδες που σχετίζονται με τις γυναίκες: πρόκειται για αγγεία μικρού σχήματος, όπου οι εικόνες των γυναικών παρουσιάζονται απομονωμένες, ή σε μικρές ομάδες των δύο ή τριών, επαναλαμβάνοντας πάντως τις κινήσεις και κρατώντας τα αντικείμενα που συναντάμε στις πολυπληθέστερες παραστάσεις της προετοιμασίας της νύφης στον γυναικωνίτη⁶⁴. Παράλληλα, και η ίδια η εικονογραφία του γάμου μεταβάλλεται, καθώς η έμφαση συγκεκριμενοποιείται στην μορφή της νύφης, η οποία περιβάλλεται πλέον από Έρωτες και άλλα ερωτικά σύμβολα (κάτοπτρα, κίστες, πυξίδες, αρωματοδοχεία, άνθη, κοσμήματα), ενώ η ερωτική συνεύρεση υποδηλώνεται από την κλίνη που διαφαίνεται πίσω από την μισάνοικτη πόρτα του γυναικωνίτη⁶⁵.

Νέα εξέλιξη παρατηρείται γύρω στο 420 π.Χ., και ιδιαίτερα στον 4ο αι., όταν εμφανίζεται μια ριζικά διαφοροποιημένη εικόνα της ερωτοποίησης της γυναίκας, που εμφανίζεται πλέον συστηματικά ως νύφη, ενώ έχουμε και στο μυθολογικό επίπεδο τον τονισμό του γάμου μέσω της μεταφοράς της αρπαγής των Λευκιπιδών ή της Περσεφόνης⁶⁶, την συνάντηση Πάρη και Ελένης, και της ιδιαίτερης δημοτικότητας που αποκτά η Αφροδίτη και ο Έρωτας⁶⁷.

Σε ποιο βαθμό οι γυναίκες, δυνητικοί πελάτες των αγγειογράφων, τουλάχιστον από το 480 και μετά, καθορίζουν τις επιλογές των θεμάτων; Οι γνώμες των ερευνητών δίστανται. Η φεμινιστική σχολή σκέψης διατείνεται ότι η εικόνα των γυναικών στην κεραμική, ανεξάρτητα αν ορισμένα αγγεία φτιάχνονται με στόχο να χρησιμοποιηθούν από γυναίκες, καθορίζεται από την οπτική γωνία των ανδρών που τα παρασκευάζουν και αποτελούν οχήματα μεταβίβασης της κυρίαρχης ιδεολογίας, της πατριαρχίας. Οι γυναίκες παρατηρούν γυναίκες όμοιες με αυτές να εμφανίζονται ως ιδεατές σε σχέση με τις επιθυμίες και την ιδεολογία των ανδρών μορφές. Ασπαζόμενες το πρότυπο αυτό, ενσωματώνουν το καταπιεστικό μοντέλο που τους επιβάλλεται και «διπλασιάζουν την καταπίεση»⁶⁸.

Κλασικό παράδειγμα αυτής της προβολής των ανδρικών επιθυμιών και προσδοκιών στην γυναικεία φύση είναι η εικονογραφία του γνεσίματος, μιας δουλειάς επίπονης και βαρετής, που όμως κατέχει προεξάρχουσα θέση στις παραστάσεις των γυναικών στον γυναικωνίτη, όπως επίσης και το απομονωμένο σύμβολο του τά-

λαρου, του καλαθιού στο οποίο φύλαγαν το μαλλί, που έχει καυστικά αποκληθεί το «σύμβολο της γυναικείας καταπίεσης». Παραδόξως πάντως, οι σκηνές του γνεσίματος χαρακτηρίζονται από ερωτική διάθεση⁶⁹ και συχνά υπάρχει μια εσκεμμένη σύγχυση μεταξύ της ρόκας και του κατόπτρου που χρησιμοποιείται σε σκηνές καλλωπισμού⁷⁰. Έτσι, το γνέσιμο του μαλλιού μετατρέπεται σε μια διαδικασία που προβάλλει τον ερωτισμό της γυναίκας, αυτό που η Keuls αποκάλεσε εύστοχα το «σύνδρομο της Λουκρητίας»⁷¹.

Μια δεύτερη άποψη, όπως εκφράστηκε από τον Claude Bégard, θέλει τους ζωγράφους να προσπαθούν να εξυπηρετήσουν τις προσδοκίες των γυναικών, και κατ' αυτόν τον τρόπο, να απηχούν, έστω και δι' αντανάκλασης, την εικόνα που οι ίδιες οι γυναίκες της Αθήνας είχαν για τον εαυτό τους. Όσο για το γνέσιμο του μαλλιού, παρά τον ενδεχόμενα κουραστικό χαρακτήρα του, αποτελεί ταυτόχρονα ένα σύμβολο δηλωτικό της κοινωνικής θέσης της γυναίκας, στην κεφαλή του οίκου όσον αφορά την παραγωγή των ενδυμάτων, στην αναζήτηση της εξιδανικευμένης αυτάρκειας⁷². Ενισχυτική της θεώρησης αυτής είναι η εικονογραφία του γνεσίματος σε άλλους πολιτισμούς της αρχαίας Μεσογείου, και ιδιαίτερα στην Ετρουρία, όπου οι γυναίκες της ανώτατης τάξης εμφανίζονται με τις υπηρέτριες, τις δούλες και τις νεώτερες συγγενείς τους να κατεργάζονται το μαλλί σε καθαρά εξιδανικευμένες συνθήκες, προβάλλοντας την εξουσία και το κύρος της *mater familias*⁷³.

Το ζήτημα της χρήσης των αγγείων από τις γυναίκες είναι σύνθετο: οι παρασκευαστές τους ενδεχόμενα να έχουν κατά νου ότι θα χρησιμοποιηθούν από γυναίκες, δεν υπάρχει όμως καμία ένδειξη ότι οι ίδιες οι τελικοί κάτοχοι παρεμβαίνουν στην διαδικασία απόκτησής τους. Με βάση τα όσα είναι γνωστά από τις λογοτεχνικές πηγές, τουλάχιστον για τις γυναίκες της εύπορης τάξης, δεν τίθεται θέμα να επισκέπτονταν οι ίδιες τα κεραμικά εργαστήρια προκειμένου να διαλέξουν τα αγγεία της αρεσκείας τους. Παρεμβάλλονται οι κύριοί τους, σύζυγοι ή αδελφοί, οι οποίοι αναμφίβολα αποκτούσαν και πιθανόν τους πρόσφεραν ως δώρα τα αγγεία. Ανάλογες περιπτώσεις ανιχνεύει η έρευνα σε «γυναικεία» αντικείμενα, όπως για παράδειγμα στα διακοσμημένα με ανάγλυφες παραστάσεις ύστερα κλασικά και ελληνιστικά καλύμματα κατόπτρων, όπου εμφανίζονται σποραδικά σκηνές με πορνογραφικό περιεχόμενο. Οι γυναίκες που τα χρησιμοποιούσαν έβρισκαν σίγουρα ανεκτή την εικονογραφία αυτή, αν σκεφθεί κανείς

ότι τα αφιέρωναν σε ιερά είτε θάβονταν μαζί τους⁷⁴. Την πιθανότητα παρόμοια αντικείμενα να αποτελούν δώρα που επιλέγονται από τους άνδρες πιστοποιεί η έρευνα σχετικά με τα ετρουσκικά εγχάρακτα κάτοπτρα, μέσω επιγραφών⁷⁵. Ανάλογα επιγραφικά δεδομένα υπάρχουν και για γραπτά αττικά αγγεία, όπου όμως η εικονογραφία σε τίποτα δεν δηλώνει το φύλο του τελικού κατόχου⁷⁶. Άρα, τόσο στις περιπτώσεις αυτές, όσο και κατά πάσα πιθανότητα στην περίπτωση των γραπτών αγγείων, περισσότερο από τον παρασκευαστή, το πρόσωπο που εμφανίζεται ως κλειδί στην διαδικασία εικονογράφησης και απόκτησής τους είναι ο μεσάζων, συγγενής ή φίλος της γυναίκας. Με δεδομένο ότι τα αγγεία που προορίζονται για τις γυναίκες αποτελούν επιλογή των ανδρών του οίκου τους, απομένει να εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο αξιοποιείται από τους άνδρες αυτή η δυνατότητα επιλογής.

Ο Robert Sutton πρόβαλε την πιο πειστική θεώρηση του ζητήματος, εφευρίσκοντας το «αξίωμα της Πειθούς»⁷⁷, σύμφωνα με το οποίο οι άνδρες, προτείνοντας στις γυναίκες την εικόνα που οι ίδιοι επιθυμούσαν να καλλιεργούν γι' αυτές, τις πείθουν να την αποδεχτούν καταφεύγοντας σε μια δραστική, μετά το 480 π.Χ., αλλαγή του ρεπερτορίου της προσφερόμενης ερωτικής εικονογραφίας: οι πορνογραφικές σκηνές παραχωρούν τη θέση τους σε ρομαντικές σκηνές, με προεξάρχον πεδίο την εικονογραφία που σχετίζεται με τη νύφη και τη σύζυγο (τα θηλυκά παιδιά παίζουν έναν ανύπαρκτο ρόλο στην εικονογραφία). Η βίαιη φύση της αποκοπής της γυναίκας από την οικογένειά της στην ηλικία των 15 περίπου ετών, μέσω μιας οικονομικής ουσιαστικά συναλλαγής μεταξύ πατέρα και μελλοντικού συζύγου, ωραιοποιείται στην εικονογραφία με την προσθήκη των ερωτικών συμβόλων (άνθη, κάτοπτρα, κοσμήματα, Έρωτες), τα οποία, ως σημειωθεί, αφορούν κατά κύριο λόγο την νύφη και καθόλου ή μόνον δευτερευόντως τον νυμφίο (εικ. 6). Αναγνωρίζοντας τον εαυτό της σε παρόμοιες σκηνές, η γυναίκα πείθεται από αυτήν την ωραιοποιημένη ρομαντική θεώρηση και αποδέχονταν τον γάμο, καθώς και τον συνακόλουθο κοινωνικό και ερωτικό ρόλο της μέσα στην κοινωνία.

Η σεξουαλικότητα των γυναικών στα αγγεία εμφανίζεται λοιπόν «διαμεσολαβημένη». Για τις φεμινίστριες αρχαιολόγους όμως, αυτή είναι μόνον η μια πλευρά του νομίσματος. Προβάλλεται emphaticά η πιθανότητα ότι οι γυναίκες ανέπτυσσαν εναλλακτικές οπτικές προσέγγισης των εικόνων: δραστηριότητες όπως το λουτρό των γυναικών σε δημόσιο χώρο, η περιποίηση της νύφης στον

Εικόνα 6

Λουτροφόρος Βοστώνης, Museum of Fine Arts 03.802

γυναικωνίτη, οι οικιακές εργασίες που εκτελούνται από ομάδες γυναικών, μπορούν να παραπέμπουν σε μια εικόνα της γυναίκας που επιβάλλεται από τους άνδρες, δεν παύουν όμως να αποτελούν μαρτυρίες μιας κοινωνικότητας που αποτελεί προνόμιο των γυναικών⁷⁸. Άρα, η αμφισημία της εικόνας, είτε ως εσκεμμένη επιλογή των αγγειογράφων και των ανδρών πελατών τους, είτε ως αντίδραση των γυναικών στην κυρίαρχη ιδεολογία, οδηγεί σε διπλές αναγνώσεις, κατά τον ίδιο τρόπο που το δραματικό θέατρο του 5ου αι., μπορεί να απηχεί διαφορετικά μηνύματα στο ανδρικό απ' ότι στο γυναικείο τμήμα του κοινού.

Παραμένει εξαιρετικά ενδιαφέρον το γεγονός ότι, την περίοδο ακριβώς που η νομοθεσία, η ιδεολογία και η πράξη στην Αθήνα του 5ου αι. επιβάλλουν στη γυναίκα, ιδιαίτερα των εύπορων τάξεων, έναν κώδικα συμπεριφοράς και ένα τρόπο ζωής που, αν και δεν αντιστοιχούν στις υπερβολικές αιτιάσεις πολλών ιστορικών για «ανατολικού» τύπου απομόνωση⁷⁹, εντούτοις περιορίζουν αρκετά τις κοινωνικές της εμφανίσεις, η εικονογραφία αντιμετωπίζει τη γυναίκα με προνομιακό τρόπο. Για ορισμένους μελετητές, τούτο είναι εύλογο, λόγω του μεγάλου αριθμού σχημάτων που απευθύνονται στις γυναίκες, τα οποία αποκτούν πλέον μια δημοφιλία άγνωστη κατά την αρχαϊκή περίοδο. Κατά μία άλλη άποψη, η στροφή αυτή μαρτυρά απλώς τη συνολική στροφή της αττικής εικονογραφίας από την κοινωνική στην ιδιωτική σφαίρα της ανθρωπίνης ύπαρξης⁸⁰. Ο πολλαπλασιασμός των ερωτικών μοτίβων και η έμφαση με την οποία δηλώνεται η σεξουαλικότητα της νέας γυναίκας, είναι στοιχεία που μαρτυρούν τη φροντίδα των ανδρών να οριοθετήσουν ένα πλαίσιο αναφορών που σχετίζεται κυρίως με το ρόλο της γυναίκας στον οίκο, όπως μαρτυρά επίσης η παράλληλη ανάπτυξη θεμάτων που σχετίζονται με τον κύκλο της ζωής της γυναίκας, η φροντίδα των παιδιών, ο αποχαιρετισμός του συζύγου που φεύγει για τη μάχη και ο θρήνος για τους οικείους.

Σημειώσεις

1. Dover, 1978, 2003· Foucault, 1984.
2. Halperin, 2003, σελ. 147.
3. Dover, 1978, σελ. 60-61, 81-109· Foucault, 1984, σελ. 47-62· Winkler, 1990· Halperin, 1990· Winkler, Halperin, Zeitlin, 1990. Βλ. γενικά Karras, 2000, σελ. 1251-1252.
4. Για την έννοια της ασυμμετρίας, βλ. Blok, Mason, 1987.

5. Halperlin, 1990, σελ. 104.
6. Βλ. κυρίως Gernet, 1982.
7. Hall, 1989, η οποία ανάγει την οπτική αυτή, που βρίσκεται στις ρίζες του σύγχρονου «οριενταλισμού», στον Αισχύλο και τους *Πέρσες* του.
8. Dougherty, 1993.
9. Keuls, 1985· Cartledge, 1998.
10. Βλ. Paleotheadoros, 2001.
11. Hamburg Museum für Kunst und Gewerbe 1981.173: Schauenburg, 1975· Dover, 1978, σελ. 105· Arafat, 1997, σελ. 101-104· Kilmer, 1997, σελ. 135-139· Cartledge, 1998, σελ. 55· Humphreys, 1999, σελ. 130-131. Βλ. επίσης Smith, 1999 και Neer, 2002, σελ. 164. Αντίθετη άποψη περί της εικονογραφίας της οινοχόης εκφράζει, μόνη σχεδόν, η Ferrari, 1981, που διατείνεται ότι η σκηνή έχει μυθολογικό περιεχόμενο.
12. Λούβρο C 10793 (ARV² 555.92; De La Genière, 1960· Humphreys, 1999, σελ. 130, εικ. 9).
13. Αρπαγές από τους θεούς: Kaempf-Dimitriadou, 1979· Arafat, 1997· Θησέας: Sourvinou-Inwood, 1987. Προσωποποιήσεις νησιών, μαχών κ.λπ. στην πρώιμη κλασική περίοδο: Smith, 1999.
14. Foucault, 1978.
15. Η οπτική αυτή τεκμηριώνεται ιδανικά στις μαρτυρίες, φιλολογικές ή επιγραφικές, για την αρχαία ερωτική μαγεία. Το κύριο μέλημα του δυνητικού εραστή που προσφεύγει στους μάγους, είναι να γεννήσει τον πόθο στο θύμα της μαγείας. Σύμφωνα με τον Dickie, 2001, ο κοινωνικός περίγυρος της αρχαίας ελληνικής ερωτικής μαγείας είναι ο κόσμος των πορνών και των εταίρων. Βλ. επίσης Winkler, 1991 και Faraone, 1999.
16. Η Page du Bois, 1998, σελ. 93-94, προσάπτει στον Foucault ότι αγνοεί την αρχαϊκή περίοδο, όπου τεκμηριώνονται εναλλακτικές στο αθηναϊκό μοντέλο «σεξουαλικότητας» (π.χ. Σαπφώ). Σε ότι αφορά την ιδεολογική κατασκευή της σεξουαλικότητας, οι ιστορικοί της Αρχαίας Ρώμης απέδειξαν ότι θα μπορούσε άνετα να μεταφερθεί κατά αρκετούς αιώνες πριν τον 18ο αι., τουλάχιστον στην περίοδο της πρώιμης αυτοκρατορίας: βλ. γενικά Hallett, Skinner, 1997.
17. Thornton, 1997, σελ. 193-202· Davidson, 1998, σελ. xxiii.
18. Richlin, 1991· Foxhall, 2003. Οι απαντήσεις στην κριτική από τους οπαδούς του ήταν εξίσου πολεμικές: Halperlin, 1998, σελ. 104-105. Με κάποια δόση υπερβολής, κάποιοι μελετητές αναφέρονται στον «πόλεμο της σεξουαλικότητας» στις σύγχρονες κλασικές σπουδές: Skinner, 1996.
19. Cohen, 2003.
20. Σύνοψη: Rabinowitz, Richlin, 1993. Σε ότι αφορά την μελέτη της κλασικής τέχνης, βλ. Brown, 1997.
21. Pomeroy, 1975.
22. Εκτενείς βιβλιογραφίες για τις γυναίκες στην αρχαιότητα βρίσκει κανείς στον δικτυακό τόπο *Diotima*. Βλ. επίσης VÉrilhac, Vial, 1990.
23. Cohen, 1991 και 1996· Loraux, 1990· Cox, 1998.
24. Π.χ. Rallo, 1989· Amann, 2000 και Pomeroy, 2003.

25. Γυναίκες και χώρος στην ελληνική πόλη, βλ. κυρίως Vernant, 1992 και σε ότι αφορά τα αρχαιολογικά δεδομένα, Foxhall, 1989· Walker, 1983· Nevett, 1994 και 1995· Goldberg, 1999. «Γυναικείος» χρόνος: Foxhall, 1995b.
26. Keuls, 1985, σελ. 153-203· Reinsberg, 1989· Davidson, 1997· Kurke, 1997 και 1999. Εικονογραφία: Peschel, 1987· Kilmer, 1993· Neils, 2000.
27. Πρόσφατες μελέτες, που ανακεφαλαιώνουν την προγενέστερη έρευνα: Patterson, 1991· Gerihlak, Vial, 1998· Leduc, 2002· Perentidis, 2002· Ferrari 2004. Εικονογραφικές πηγές: βλ. παρακάτω, σημ. 61.
28. Brulé, 1987· Blundell, Williamson, 1998· Dillon, 2002· Goff, 2004.
29. Βλ. γενικά Just, 1991.
30. Π.χ. Lefkowitz, 1982· Devereux, 1982 και Loraux, 2002.
31. Π.χ. Zeitlin, 1994.
32. Dean Jones, 1994 και 2003.
33. Βλ. γενικά Brown, 1997 και τις μελέτες που αναφέρονται στην σημ.
41. Για μια τεχνική προσέγγιση του γυναικείου γυμνού στην αγγειογραφία, βλ. Giess-Bevilacqua, 2000.
34. Βλ. κυρίως Licht, 1928· Vorberg, 1932· Flacelière, 1960· Brendel, 1970· Marcadé, 1975· Boardman, La Rocca, 1978· Johns, 1982· Kilmer, 1993· Dierrichs, 1996.
35. Stewart, 1997· Kolowski-Ostrow, Lyons, 1997· Porter, 1999.
36. Βλ. Kampen, 1996, σελ. 1.
37. Βλ. γενικά Brown, 1997.
38. Gould, 2001.
39. Σε γενικές γραμμές, βλ. Williams, 1983· Keuls, 1985· Bérard, 1989· Fantham κ.ά., 1994· Veyne, Frontisi-Ducroux, Lissarrague, 1998· Reeder, 1995· Lissarrague, 2002· Lewis, 2002.
40. Η έννοια της «ορατότητας» (visibility) είναι κεντρική στην προβληματική της μελέτης των γυναικών στην αρχαιότητα. Βλ. π.χ. Lewis, 2002, σελ. 13-58.
41. Βλ. π.χ. Osborne, 1994a, 1994b· Stehle, Day, 1994· Kolowski-Ostrow, Lyons, 1997· Llewelyn-Jones, 2002.
42. Για τον όρο μαινάδα, βλ. Paleothodoros, 2005 (υπό έκδοση).
43. Το πρόβλημα εύστοχα σημειώνει ο Harvey, 1988, σελ. 249. Οι επιθυμίες των μυθολογικών γυναικών είναι το θέμα της μελέτης του Osborne, 1996.
44. Stroup, 2004.
45. Κύλικες του Yale University 1913.163 (ARV² 36a, Lewis, 2002, σελ. 123, εικ. 3.24), του Cambridge, Corpus Christie (Dierrichs, 1996, σελ. 65, εικ. 111), του Λονδίνου, BM E4 (Dierrichs, 1996, σελ. 66, εικ. 115), στάμνος των Βρυξελλών A 717 (ARV² 20.1, Dierrichs, 1996, σελ. 68, εικ. 120).
46. Κύλικες Λούβρου G 13 (ARV² 86, Kilmer, 1993, R 156), Βερολίνου 3251 (ARV² 113.7, Kilmer, 1992, R 192), Malibu 82.AE.27 (ARV² 1629.32bis, Kilmer, 1992, R 249), Φλωρεντίας 3921 (ARV² 372.31, Kilmer, 1992, R 518), Φλωρεντίας 10 B 106 (ARV² 326.91, Kilmer, 1992, R 464.1), κάνθαρος Βοστώνης 95.61 (ARV² 132, Kilmer, 1992, R 223).

47. Κύλικες του Ερμιτάζ 14611 (Kilmer, 1992, R 132· Dierrichs, 1996, σελ. 99, εικ. 176), Cerveterí, M. Abatone t. 561 (Kilmer, 1992, R 443), του Λονδίνου BM E 815 (ARV² 125.15, Kilmer, 1992, R 212· Dierrichs, 1996, σελ. 100, εικ. 177) και κύλικα άλλοτε στην Ρώμη, συλλ. Castellani (Kilmer, 1992, R 141.3· Dierrichs, 1996, σελ. 102, εικ. 185). Στην ίδια κατηγορία εντάσσονται και σκηνές γυναικών που χρησιμοποιούν αμφορείς για την ικανοποίησή τους, όπως μια κύλικα σήμερα χαμένη (κάποτε στο Βερολίνο: Kilmer, 1992, R 114· Dierrichs, 1996, σελ. 62, εικ. 104), που πίνουν από αγγεία με φαλλικά σχήματα, όπως μια κύλικα που βρισκόταν άλλοτε στην συλλ. Poutalès στο Παρίσι και η κύλικα της Νέας Υόρκης 56.171.61 (Kilmer, 1992, R 595 και 88· Dierrichs, 1996, σελ. 61, εικ. 101 και 102), που ουρούν (κύλικα Βερολίνου V.I. 37.57: ARV² 404.11, Kilmer, 1992, R 531· Dierrichs, 1996, σελ. 63, εικ. 105, κύλικα Λούβρου G 51: ARV² 32.1, Kilmer, 1992, R 68), ή ιππεύουν φαλλικά πτηνά, όπως η κύλικα της Ρώμης 57912 (ARV² 72.24, Kilmer, 1992, R 125.1).

48. Π.χ. η κύλικα του Μιλάνου A 8037 (Para 370.37ter, Kilmer, 1992, R 530· Lewis, 2002, σελ. 125, εικ. 3.26).

49. Κύλικα Malibu 80.AE.31 (ARV² 1620, Kilmer, 1992, R 47.1). Αφήνω κατά μέρος τις υποτιθέμενες σκηνές ομοερωτισμού μεταξύ εταίρων, οι οποίες, ακόμη και σε μελετητές που αναζητούν εναγωνίως την γυναικεία εναλλακτική ερωτική συμπεριφορά, φαντάζουν εξαιρετικά αμφίβολης ερμηνείας: Rabinowitz, 1998.

50. Οινοχοή San Antonio Museum of Arts 86.134.59 (Para 345.184ter, Reeder, 1995, σελ. 181-182, αρ. 36).

51. Ερμιτάζ 4224 (ARV² 889.166, Lewis, 2002, σελ. 110, εικ. 3.15).

52. Βλ. τις κύλικες του Λονδίνου, BM E 61 (ARV² 468.145, Lewis, 2002, σελ. 94-95, εικ. 3.4), του Λούβρου G 143 (ARV² 469.148, Kilmer, 1992, R 630) και του Toledo 72.55 (Kilmer, 1992, R 630.1).

53. Π.χ. στην υδρία της Χαϊδελβέργης 64.5 (Lewis, 2002, σελ. 36, εικ. 1.18).

54. Rodenwaldt, 1932. Την ερμηνεία αυτή ενισχύει η παράσταση στην υδρία της Κοπεγχάγης Chr VIII 520 (ARV² 1131.141, Lewis, 2002, σελ. 105, εικ. 3.10), όπου μια ντυμένη γυναίκα δείχνει σε μια γυμνή γυναίκα πώς να γνέθει: υποτίθεται ότι η έμπειρη εταίρα καθοδηγεί την νεώτερη στην γνώση της κατεργασίας του μαλλιού.

55. Bažant, 1981, σελ. 19.

56. Keuls, 1985, 262-264. Η Lewis, 2002, σελ. 194-197, ενώ σε γενικές γραμμές μοιάζει να συμφωνεί με την Keuls, εντούτοις αμφισβητεί τον απόλυτα αρνητικό, για τις γυναίκες χαρακτήρες τους, καθώς η σκηνή ερμηνεύεται όχι ως αγοραπωλησία, αλλά ως ερωτοτροπία, όπου η απόφαση της γυναίκας να δεχθεί την προσφορά παραμένει ανοικτή. Ανάλογες σκηνές εμφανίζονται και στις ερωτοτροπίες ανδρών με αγόρια, όπου, παρότι τα συνηθισμένα δώρα είναι πετεινοί και λαγοί, δεν λείπουν και τα πουγκιά: βλ. Shapiro, 1981. Τέλος, ας σημειωθεί και η άποψη της Ferrari, 2002, σελ. 12-17: το αντικείμενο που ερμηνεύουμε ως πουγκί, δεν είναι πάντοτε τέ-

τοιο: είναι ένας απλός δερμάτινος σάκκος ο οποίος μπορεί να περιέχει αστραγάλους, το δημοφιλές παιχνίδι της εποχής. Έτσι, το δώρο χάνει την έντονη χρηματική του διάσταση. Οι γυναίκες ενδεχομένως είναι εταίρες, όχι απλές πόρνες.

57. Βλ. κυρίως Sutton, 1992.

58. Στάμνος Μονάχου AS 2411 (ARV² 1051.18, Lewis, 2002, σελ. 148, εικ. 4.12). Βλ. επίσης τις στάμνους της Βοστώνης 95.21 (ARV² 1052.19, Petersen, 1997, σελ. 54, εικ. 7) και της Φλωρεντίας 3986 (ARV² 296.9, Petersen, σελ. 56, εικ. 9) και τον κιονωτό κρατήρα του Bari, Museo Civico 4979 (ARV² 236.4, Petersen, σελ. 55, εικ. 8).

59. Williams, 1983, σελ. 99.

60. Sutton, 1992, σελ. 23-24· Petersen, 1997, σελ. 51-58. Το λουτρό νύφης αποτελεί σίγουρα το θέμα της πυξίδας της Νέας Υόρκης 1972.118.148 (Sutton, 1992, σελ. 25, εικ. 1.9).

61. Από την πληθώρα των μελετών, ξεχωρίζουμε την συστηματική συλλογή των Oakley, Sinos 1993. Βλ. επίσης Jenkins, 1983· Sutton, 1989, 1992, σελ. 24-27, 1997-1998· Lissarrague, 1996· Blundell, 2004.

62. Bazant, 1987, σελ. 35.

63. Λουτροφόρος Βοστώνης 03.802 (Oakley, Sinos, 1993, σελ. 51, εικ. 1, 109-111, εικ. 105-107· Reeder, 1995, σελ. 165-168, αρ. 24).

64. Βλ. Sabetai, 1997, για μια πειστική παρουσίαση του επιχειρήματος. Reilly, 1995, για τις σκηνές δύο αντιμέτωπων γυναικών στις λευκές ληκύθους των μέσων του 5ου αι., και Klinger, 2001, για τις μικρές ερυθρόμορφες ληκύθους των ετών 470-440 π.Χ. Την περίοδο αυτή, και η εικονογραφία των μαινάδων δέχεται την επίδραση της γαμήλιας εικονογραφίας: Paleothodoros, 2005 (υπό έκδοση).

65. Halm-Tisserant, 1995.

66. Jenkins, 1983· Stewart, 1995· Cohen, 1996.

67. Καθοριστική στο σημείο αυτό είναι η μελέτη της Burn, 1982.

68. Petersen, 1997, σελ. 50.

69. Βλ. την κύλικα του Βερολίνου 2289 (ARV² 435.95, Rabinowitz, 2002, σελ. 111, εικ. 5.1).

70. Wasowitz, 1989· Frontisi-Ducroux σε Frontisi-Ducroux, Vernant, 1997, σελ. 92-111.

71. Keuls, 1983.

72. Bérard, 1989, σελ. 89.

73. Βλ. γενικά Torelli, 1997.

74. Stewart, 1996, και 1997, σελ. 171-181.

75. Τα ετρουσκικά κάτοπτρα έχουν βρεθεί αποκλειστικά σε ταφές γυναικών. Στις δύο επιγραφές που πιστοποιούν ότι ήταν δώρα, στην μία περίπτωση η τελική κάτοχος είναι η σύζυγος και στην άλλη η μητέρα του αγοραστή: Pandolfini Angelletti, 2000.

76. Steinhart, 2003. Μια μελανόμορφη αττική κύλικα του 530 π.Χ. (σελ. 213, εικ. 9-10, αρ. 11) αναφέρεται ότι ήταν έπαθλο σε διαγωνισμό ομορφιάς κοριτσιών. Μια λήκυθος του 520-500 (σελ. 210, αρ. 10), ήταν δώρο

που έλαβε η Αριστόκλεια από τον Πίθακο. Στις περισσότερες περιπτώσεις ενδέχεται η γυναίκα που λαμβάνει το δώρο να είναι εταίρα.

77. Sutton, 1992, σελ. 4, 24-26.

78. Petersen, 1997, σελ. 50-70.

79. Βλ. Wagnel-Hasel, 2003.

80. Bažant, 1987, σελ. 35.

Βιβλιογραφία

- P. Amann, *Die Etruskerin. Geschlechterhältnis und Stellung der Frau im frühen Etrurien (9.-5. Jh. v. chr.)*, Wien, 2000.
- M. Pandolfini Angelletti, «Inscrizioni e didascalie degli specchi etruschi: alcune riflessioni», στο: M.D. Gentili (επιμ.), *Aspetti e problemi della produzione degli specchi etruschi figurati, Atti dell'Incontro di studio (Roma 2-4 maggio 1997)*, Roma, 2000, σελ. 209-224.
- C. Antonaccio, «Architecture and Behaviour: Building Gender into Greek Houses», *Classical World* 93, 2000, σελ. 517-533.
- K. Arafat, «State of the Art - Art of the State. Sexual Violence and politics in Late Archaic and Early Classical Vase-Painting», στο: Deacy, Pierce, 1997, σελ. 97-121.
- ARV², J.D. Beazley, *Attic Red-Figure Vase Painters*, ²Oxford, 1963.
- J. Bažant, *Studies in the Use and Decoration of Athenian Vases*, Praha, 1981.
- J. Bažant, «Les vases athéniens et les réformes démocratiques», στο: C. Bérard, Ch. Bron, A. Pomari (επιμ.), *Images et Société. L'iconographie comme méthode d'analyse, Actes du Colloque de Lausanne, 8-11 février 1984*, Lausanne, 1987, σελ. 33-40.
- J.D. Beazley, *Βιβλιοκρισία του Corpus Vossorum Antiquorum Athens*, 1, 1930, JHS 51, 1931, σελ. 121.
- C. Bérard, «The Order of Women», στο: C. Bérard κ.ά., *The City of Images*, Princeton, 1989, σελ. 89-108 (αρχικά δημοσιευμένο ως «L'Ordre des Femmes», *La Cité des Images*, Paris, 1984, σελ. 85-104).
- J.S. Blok, P. Mason (επιμ.), *Sexual Asymmetry*, Amsterdam, 1987.
- S. Blundell, «Scenes from a marriage: viewing the imagery on a lebes gamikos», στο: S. Keay, S. Moser (επιμ.), *Greek Art in View. Studies in Honour of Brian Sparkes*, Oxford, 2004, σελ. 39-53.
- S. Blundell, M. Williamson (επιμ.), *The Sacred and the Feminine in Ancient Greece*, London and New York, 1998.
- J. Boardman, E. La Rocca, *Eros in Ancient Greece*, London, 1978.
- O. Brendel, «The Scope and Temperament of Erotic Art in the Greco-Roman World», στο: Th. Bowie, C.V. Christenson (επιμ.), *Studies in Erotic Art*, New York, 1970, σελ. 3-69.

- S. Brown, «Ways of Seeing. Women in Antiquity. An introduction to feminism in classical archaeology and ancient art history», στο: Kowlowsky-Ostrow, Lyons, 1997, σελ. 12-42.
- P. Brulé, *La Fille d'Athènes: la religion des filles à Athènes à l'époque classique*, Paris, 1987.
- L. Burn, *The Meidias Painter*, Oxford, 1982.
- C. Calame, *L'Éros dans la Grèce antique*, Paris, 1997.
- A. Cameron, A. Kuhrt (επιμ.), *Images of Women in Antiquity*, London, 1983.
- P. Cartledge, «The machismo of the Athenian empire - or the reign of the phallus?», στο: L. Foxhall, J. Salmon (επιμ.), *When Men were Men*, London and New York, 1998, σελ. 54-65.
- A. Cohen, «Portrayals of Abduction in Greek Art», στο: Kampen, 1996, σελ. 117-135.
- D. Cohen, *Law, Sexuality and Society*, Cambridge, 1991.
- D. Cohen, «Seclusion, Separation, and the Status of Women in Classical Athens», στο: I. Mc Auslan, P. Walcot (επιμ.), *Greece and Rome Studies. Women in Antiquity*, Oxford, 1996, σελ. 134-145 (αρχικά δημοσιευμένο στο περιοδικό *Greece and Rome*, 1989).
- D. Cohen, «Law, Society and Homosexuality in Classical Athens», στο: Golden, Toohey, 2003, σελ. 151-166 (αρχικά δημοσιευμένο στο περιοδικό *Past and Present* 117, 1987, σελ. 3-21).
- E. Cohen, «Athenian Prostitution as a Liberal Profession», στο: G.W. Backwell, J.P. Sickinger (επιμ.), *Gestures. Essays in Ancient History, Literature and Philosophy presented to Alan L. Boegehold*, Oxford, 2003, σελ. 214-236.
- Ch.A. Cox, *Household Interests. Property, Marriage Strategies and Family Dynamics in Ancient Athens*, Princeton, 1998.
- J. Davidson, *Courtesans and Fishcakes: the Consuming Passions of Classical Athens*, London, 1998.
- S. Deacy, K.F. Pierce (επιμ.), *Rape in Antiquity*, London, 1997.
- L.A. Dean-Jones, *Women's Bodies in Classical Greek Science*, Oxford, 1994.
- L. Dean-Jones, «The Cultural Construct of the female Body in Classical Greek Science», στο: Golden, Toohey, 2003, σελ. 183-201 (αρχικά δημοσιευμένο σε *Pomeroy*, 1991, σελ. 111-137).
- J. de La Genière, «Une péliké inédite par le Peintre de Pan au Musée du Louvre», *Revue des Études Anciennes* 62, 1960, σελ. 249-253.
- G. Devereux, *Femme et mythe*, Paris, 1982.
- M. Dickie, *Magic and Magicians in the Graeco-Roman World*, London, 2001.
- Dierrichs, *Erotik in der Kunst Griechenlands*, Mainz am Rhein, 1996.
- M. Dillon, *Girls and Women in Classical Greek Religion*, London and New York, 2002.
- C. Dougherty, *The Poetics of Colonization. From City to Text in Archaic Greece*, Oxford, 1993.

- K.J. Dover, *Greek Homosexuality*, London, 1978 (ελλην. μτφρ.: *Η Ομοφυλοφιλία στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, 1990).
- K.J. Dover, «Classical Greek Attitudes to Sexual Behaviour», στο: Golden, Toohey, 2003, σελ. 114-128 (αρχικά δημοσιευμένο στο περιοδικό *Arethusa* 6, 1973, σελ. 59-73).
- P. du Bois, «The Subject in Antiquity after Foucault», στο: Larmour, Miller, Plat-ter, 1998, σελ. 85-103.
- E. Fantham, H.P. Foley, N.B. Kampen, S.B. Pomeroy, H.A. Shapiro, *Women in the Classical World. Image and Text*, New York, Oxford, 1994 (ελλ. μτφρ. *Οι Γυναίκες στον Κλασικό Κόσμο*, Αθήνα, 2004).
- Ch.A. Faraone, *Ancient Greek Love Magic*, Princeton, 1999 (ελλ. μτφρ. *Αρχαία Ελληνική Ερωτική Μαγεία*, Αθήνα, 2004).
- G. Ferrari Pinney, «For the Heroes are at Hand», *Journal of Hellenic Studies* 104, 1984, σελ. 181-183.
- G. Ferrari, *Figures of Speech. Men and Maidens in Ancient Greece*, Chicago, 2003a.
- G. Ferrari, «What Kind of Rite of Passage was the Ancient Greek Wedding?», στο: D.B. Pohl, Ch. A. Faraone (επιμ.), *Initiation in Ancient Greek Rituals and Narratives*, London and New York, 2003b, σελ. 27-42.
- R. Flacelière, *L'Amour en Grèce*, Paris, 1960.
- L. Foxhall, «Household, Gender, and Property in Classical Athens», *Classical Quarterly* 39, 1989, σελ. 22-44.
- L. Foxhall, «Monumental Ambitions: the Significance of Posterity in Ancient Greece», στο: N. Spencer (επιμ.), *Time, Tradition and Society in Greek Archaeology: Bridging the «Great Divide»*, London, 1995, σελ. 135-149.
- L. Foxhall, «Pandora Unbound: A Feminist Critique of Foucault's History of Sexuality», στο: Golden, Toohey, 2003, σελ. 167-182 [αρχικά δημοσιευμένο στο: A. Cornwall, N. Lindisfarne (επιμ.), *Dislocating Masculinity: Comparative Ethnographies*, London and New York 1994, σελ. 133-146).
- M. Foucault, *Histoire de la Sexualité 1*, Paris, 1978.
- M. Foucault, *Histoire de la Sexualité 2: L'usage des plaisirs*, Paris, 1984.
- F. Frontisi-Ducroux, J.-P. Vernant, *Au miroir du masque*, Paris, 1997 (ελλ. μτφρ. *Στο Μάτι του Καθρέφτη*, Αθήνα, 2001).
- L. Gernet, «Mariages de tyrans», στο: L. Gernet, *Droit et Institutions en Grèce ancienne*, Paris, 1982, σελ. 229-249 (αρχικό δημοσιευμένο σε *Hommage à Lucien Febvre*, Paris, 1954, σελ. 41-53).
- V. Giess-Bevilacqua, «Le nu féminin dans la peinture de vases à figures rouges de la fin du VIe siècle à la fin du Ve siècle avant J.-C.», *Ktéma* 25, 2000, σελ. 101-114.
- B. Goff, *Citizen Bacchae. Women's Ritual Practice in Ancient Greece*, Berkeley and Los Angeles, 2004.
- M.Y. Goldberg, «Spatial and behavioural negotiation in Classical Athenian

- city houses», στο: P.M. Alison (επιμ.), *The Archaeology of Household Activities*, London and New York, 1999, σελ. 142-161.
- M. Golden, P. Toohey (επιμ.), *Sex and Difference in Ancient Greece and Rome*, Edinburgh, 2003.
- J. Gould, «Law, Custom, and Myth: Aspects of the Social Position of Women in Classical Athens», στο: J. Gould, *Myth, Ritual, Memory, Exchange. Essays in Greek Literature and Culture*, Oxford, 2001, σελ. 38-59 (αρχική δημοσιευμένο στο περιοδικό *Journal of Hellenic Studies* 100, 1980, σελ. 38-59).
- E. Hall, «Asia unmanned: Images of Victory in Classical Athens», στο: J. Rich, G. Shipley (επιμ.), *War and Society in the Greek World*, London and New York, 1993, σελ. 108-133.
- J.P. Hallett, M.B. Skinner (επιμ.), *Roman Sexualities*, Princeton, 1997.
- M. Halm-Tisserant, «Exo-Entos. De l'ambiguïté des portes et des fenêtres dans la peinture de vases grecque», *Revue des Études Anciennes* 97, 1995, σελ. 473-603.
- D. Halperin, *One Hundred Years of Homosexuality and Other Essays on Greek Love*, New York and London, 1990.
- D. Halperin, «Forgetting Foucault: Acts, Identities, and the History of Sexuality», *Representations* 63, 1998, σελ. 91-120.
- D. Halperin, «The Social Body and the Sexual Body», στο: Golden, Toohey, 2003, σελ. 131-150 (αρχικά δημοσιευμένο σε *Halperin*, 1990, σελ. 24-38).
- P.J. Harvey, «Painted Ladies: Fact, Fiction and Fantasy», στο: J. Christiansen, T. Melander (επιμ.), *Proceedings of the 3rd International Conference on Ancient Greek and Related Pottery*, Copenhagen, 1988, σελ. 241-254.
- S.C. Humphreys, «From a Grin to a Death: The Body in the Greek Discovery of Politics», στο: Porter, 1999, σελ. 126-146.
- I. Jenkins, «Is There Life After Marriage? A Study of the Abduction Motif in Vase Paintings of the Athenian Wedding Ceremony», *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 30, 1983, σελ. 137-145.
- K. Johns, *Sex or Symbol? Erotic Images of Greece and Rome*, London, 1982.
- R. Just, *Women in Athenian Law and Life*, London, 1991.
- S. Kaempf-Dimitriadou, *Der Lieben der Götter in der attische Kunst des 5. Jahrhunderts v. Chr.*, Bern., 1979.
- N.B. Kampen (επιμ.), *Sexuality in Ancient Art*, Cambridge, 1996.
- R.M. Karras, «Active/Passive, Acts/Passions: Greek and Roman Sexualities», *The American Historical Review* 105, 2000, σελ. 1250-1265.
- E. Keuls, «Attic Vase-Painting and the Home Textile Industry», στο: W.G. Moon (επιμ.), *Ancient Greek Art and Iconography*, Wiskonsin, 1983, σελ. 209-230.
- E. Keuls, *The Reign of the Phallus: Sexual Politics in Ancient Athens*, New York, 1985.

- M.F. Kilmer, «Rape in Early Red-Figure Pottery. Violence and Threat in Homo-erotic and Hetero-erotic Contexts», στο: Deacy, Pierce 1997, σελ. 123-141.
- M.F. Kilmer, *Greek Erotica*, London, 2003.
- S: Klinger, «Lekythoi by the Zannoni Painter: The Work of an Early Classical "Hack" Painter», *Quaderni Ticinesi* 29, 2001, σελ. 97-123.
- A.O. Kolowski-Ostrow, C. Lyons (επιμ.), *Naked Truths: Women, Sexuality and gender in classical art and archaeology*, London, 1997.
- L. Kurke, «Inventing the Hetaira: Sex, Politics and Discursive Conflict in Archaic Greece», *Classical Antiquity* 16 (1), 1997, σελ. 106-150.
- L. Kurke, *Coins, Bodies, Games, and Gold, The Politics of Meaning in Ancient Greece*, Princeton, 1999.
- D.H.J. Larmour, P.A. Miller, Ch. Platter (επιμ.), *Rethinking Sexuality: Foucault and Classical Antiquity*, Princeton, 1998.
- C. Leduc, «Comment la donner en mariage? La mariée en pays grec (IXe-IVe siècle av. J.-C.)», στο: Schmitt Pantell, 2002, σελ. 309-382.
- M. Lefkowitz, *Women in Greek Myth*, London, 1982.
- S. Lewis, *The Athenian Woman. An Iconographic Handbook*, London and New York, 2002.
- H. Licht, *Sittengeschichte Griechenlands*, Zurich, 1928.
- F. Lissarrague, «Regards sur le mariage grec», στο: O. Cavalier (επιμ.), *Silence et fureur. La femme et le mariage en Grèce. Antiquités du Musée Calvet*, Avignon, 1996, σελ. 415-433.
- F. Lissarrague, «Les femmes au figuré», στο: Scmitt Pantel, 2002, σελ. 203-301.
- L. Llewlyn-Jones, «A Woman's View? Dress, Eroticism and the Ideal Female Body in Athenian Art», στο: L. Llewlyn-Jones (επιμ.), *Women's Dress in the Ancient Greek World*, London and Swansea, 2002, σελ. 171-202.
- N. Loraux, *Les Mères en Deuil*, Paris, 1990.
- N. Loraux, «Qu'est-ce qu'une déesse?», στο: Scmitt Pantel, 2002, σελ. 39-80.
- G. Marcadé, *Eros Kalos*, Paris, 1965.
- R. Neer, *Style and Politics in Athenian Vase-Painting. The Craft of Democracy*, Cambridge, 2002, σελ. 530-460.
- J. Neils, «Others within the Other: An Intimate Look at Hetaerae and Maenads», στο: B. Cohen (επιμ.), *Not the Classical Ideal. Athens and the Construction of the Other in Greek Art*, Leiden, 2000, σελ. 203-226.
- L.C. Nevett, «Separation or Seclusion: Towards an Archaeological Approach to Investigating Women in the Greek House-hold in the Fifth to Third Centuries B.C.», στο: M. Parker Pearson, C. Richards (επιμ.), *Architecture and Order: Approaches to Social Space*, London, 1994 σελ. 98-112.
- L.C. Nevett, «Gender Relations in the Classical Greek House-hold: The

- Archaeological Evidence», *Annual of the British School of Athens* 90, 1995, σελ. 363-381.
- J. Oakley, R. Sinos, *The Wedding in Ancient Athens*, Madison, 1993.
- R. Osborne, «Democracy and Imperialism in the Panathenaic Procession: The Parthenon Frieze in Context», στο: W.W. Coulson, O. Palagia, T.L. Shear, H.A. Shapiro, F.J. Frost (επιμ.), *The Archaeology of Athens and Attic under Democracy*, Oxford, 1994, σελ. 143-150.
- R. Osborne, «Looking on - Greek style. Does the sculpted girl speak to women too?», στο: I. Morris (επιμ.), *Classical Greece. Ancient Histories and modern archaeologies*, Cambridge, 1994b, σελ. 81-96.
- R. Osborne, «Desiring Women on Athenian Pottery», στο: Kampen, 1996, σελ. 65-80.
- D. Paleothodoros, «Satyrs as Shield Devices in Vase-Painting», *Eulimene* 2, 2001, σελ. 67-92.
- D. Paleothodoros, «Espace public et espace domestique dans l'imagerie attique des rituels dionysiaques du 5ème s. av. J.-C.», στο: Image et Religion. Actes du Colloque de l'école française de Rome, 13/15-12-2003, Bulletin de Correspondance Hellénique. Supplément, 2005 (υπό έκδοση).
- Para: J.D. Beazley, *Paralipomena. Additional References to ABV and ARV²*, Oxford, 1971.
- C.B. Patterson, «Marriage and the Married Woman in Athenian Law», στο: Pomeroy, 1991, σελ. 48-72.
- S. Perentidis, *Pratiques de mariage et nuances de continuité dans le monde grec. Quatre études d'anthropologie historique et juridique*, Montpellier, 2002.
- I. Peschel, *Die Hetäre bei Symposion und Komos in der attischrotfigurigen Vasenmalerei des 6.-4. Jahrhunderts v. Chr.*, Frankfurt, Bern, New York, Paris, 1987.
- L. Hackworth Petersen, «Divided Consciousness and Female Companionship: Reconstructing Female Subjectivity on Greeek Vases», *Arctura* 30, 1997, σελ. 35-74.
- S.B. Pomeroy, *Goddesses, Whores, Whives and Slaves*, London, 1976.
- S.B. Pomeroy, *Spartan Women*, Oxford, 2003.
- S.B. Pomeroy (επιμ.), *Women's History and Ancient History*, Chapel Hill and London, 1991.
- J.L. Porter (επιμ.), *Constructions of the Classical Body*, Ann Arbor, 1999.
- N.S. Rabinowitz, «Excavating Female Homoeroticism in Ancient Greece: The Evidence from Vase-Paintings», στο: N.S. Rabinowitz, L. Auanger (επιμ.), *Among Women: From the Homosocial to the Homoerotic in the Ancient World*, Austin, 2002, σελ. 102-166.
- N.S. Rabinowitz, A. Richlin, *Feminist Theory and the Classics*, London and New York, 1993.
- A. Rallo (επιμ.), *Le donne in Etruria*, Rome, 1989.
- E.D. Reeder (επιμ.), *Pandora. Women in Ancient Greece*, Princeton, 1995.

- J. Reilly, «Many Brides: "Mistress and Maid" on Athenian Iekythoi», *Hesperia* 58, 1995, σελ. 411-449.
- C. Reinsberg, *Ehe, Hetärantum und Knabenliebe im antiken Griechenland*, München, 1989 (ελλ. μτφρ.: *Γάμος, Εταίρες και Παιδερασσία στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, 1993).
- A. Richlin, «Zeus and Metis: Foucault, Feminism, Classics», *Helios* 18, 1991, σελ. 160-180.
- A. Richlin, «Foucault's History of Sexuality: A Useful Theory for Women?», στο: Larmour, Miller, Platter, 1998, σελ. 138-170.
- G. Rodenwaldt, «Spinnende Hetären», *Archäologische Anzeiger* 47, 1932, σελ. 7-22.
- V. Sabetai, «Aspects of Nuptial and Genre Imagery», στο: J.H. Oakley, W.D.E. Coulson, O. Palagia (επιμ.), *Athenian Potters and Painters, The Conference Proceedings*, Oxford, 1997, σελ. 321-335.
- K. Schauenburg, «ΕΥΡΥΜΕΔΩΝ ΕΙΜΙ», *Römische Mitteilungen* 90, 1975, σελ. 97-121.
- P. Schmitt Pantel (επιμ.), *Histoire des femmes en Occident, I. L'Antiquité*, Paris, Tempus, 2002 (αρχικά δημοσιευμένο το 1991).
- H.A. Shapiro, «Courtship Scenes in Attic Vase-Painting», *American Journal of Archaeology* 85, 1981, σελ. 133-143.
- A.C. Smith, «Eurymedon and the Evolution of Political Personifications in the Early Classical Period», *Journal of Hellenic Studies* 119, 1999, σελ. 128-141, πιν. 8-11.
- Ch. Sourvinou-Inwood, «A Series of Erotic Pursuits: Images and Meanings», *Journal of Hellenic Studies* 107, 1987, σελ. 131-153.
- E. Stehle, A. Day, «Women Looking at Women. Women's Ritual and Temple Sculpture», στο: Kampen, 1996, σελ. 101-116.
- M. Steinhart, «Literate and Wealthy Women in Archaic Greece: Some Thoughts on the "Telesstas" Hydria», στο: E. Csapo, M. Miller (επιμ.), *Poetry, Theory, Praxis. The Social Life of Myth, Word and Image in Ancient Greece. Essays in Honour of William J. Slater*, Oxford, 2003, σελ. 204-231.
- A. Stewart, «Rape?», στο: Reeder 1995, σελ. 74-90.
- A. Stewart, «Reflexions», στο: Kampen, 1996, σελ. 136-154.
- A. Stewart, *Art, Desire and the Body in Ancient Greece*, Cambridge, 1997 (ελλ. μτφρ.: *Τέχνη, Σώμα και Επιθυμία στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, 2004).
- S.C. Stroup, «Designing Women: Aristophanes' Lysistatra and the "Hetairization" of the Greek Wife», *Arethusa* 37, 2004, σελ. 37-73.
- R.F. Sutton, «On the Classical Athenian Wedding: Two Red-Figure Loutrophoroi in Boston», στο: R.F. Sutton (επιμ.), *Daidalikon, Studies in Memory of Raymond V. Schoder, S.J.*, Illinois, 1989, σελ. 331-359.
- R.F. Sutton, «Pornography and Persuasion on Attic Pottery», στο: A. Richlin (επιμ.), *Pornography and Representation in Greece and Rome*, New York and Oxford, 1992, σελ. 1-33.

- R.F. Sutton, «Nuptial Eros: The Visual Discourse of Marriage in Classical Athens», *The Journal of Walters Art Gallery* 55-56, 1997-1998, σελ. 27-48.
- M. Torelli, «“Domiseda, lanifica, univira”: Il trono di Verucchio e il ruolo e l'immagine della donna tra arcaismo e repubblica», στο: M. Torelli, *Il rango, il rito, l'immagine*, Roma, 1997, σελ. 52-86 (αρχικά δημοσιευμένο στο περιοδικό *Ostraka* I, 1992, σελ. 249-274).
- B.J. Thornton, *Eros: The Myth of Ancient Greek Sexuality*, Boulder, C.O., 1997.
- A.-M. Véilhac, C. Vial, *La femme dans l'antiquité classique: Bibliographie*, Lyon, 1990.
- A.-M. Véilhac, C. Vial, *Le mariage grec*, *BCH Suppl.* 32, Paris, 1998.
- J.-P. Vernant, «Hestia-Hermès. Sur l'expression religieuse de l'espace et du mouvement chez les Grecs», στο: J.-P. Vernant, P. Vidal-Naquet, *La Grèce ancienne 2. L'espace et le temps*, Paris, 1991, σελ. 47-99 (αρχικά δημοσιευμένο στο περιοδικό *L'Homme*, 1963, 3, σελ. 12-50).
- P. Veyne, F. Frontisi-Ducroux, F. Lissarrague, *Les Mystères du Gynécée*, Paris, 1998.
- G. Vorberg, *Glossarium Eroticum*, Stuttgart, 1932.
- R. Wagnel-Hasel, «Women's Life in oriental Seclusion? On the History and Use of a Topos», στο: Golden, Toohey, 2003, σελ. 241-252 [αρχικά δημοσιευμένο ως «Frauenleben in orientalischer Abgeschlossenheit? Zur Geschichte und Nutzenanwendung eines Topos», *Die altsprachliche Unterricht* 32 (2), 1989, σελ. 18-29].
- S. Walker, «Women and Housing in Classical Greece», στο: Cameron, Kuhrt, 1983, σελ. 81-91.
- A. Wasowitz, «Miroir ou quenouille? La représentation des femmes dans la céramique attique», στο: *Mélanges Pierre Lévêque*, II, Besançon, 1989, σελ. 413-438.
- D. Williams, «Women on Athenian Vases: Problems of Interpretation», στο: Cameron, Kuhrt, 1983, σελ. 92-106.
- J. Winkler, *The Constraints of Desire: The Anthropology of Sex and Gender in Ancient Greece*, New York, 1990.
- J. Winkler, «The Constraints of Eros», στο: Ch.A. Faraone, D. Obbink (επιμ.), *Magika Hiera. Ancient Greek Magic and Religion*, Oxford, 1991, σελ. 214-243.
- J. Winkler, D. Halperin, F. Zeitlin (επιμ.), *Before Sexuality: The Construction of Erotic Experience in the Ancient Greek World*, Princeton, 1990.
- F. Zeitlin, *Playing the Other. Gender and Society in Classical Greek Literature*, Chicago, 1994.